

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2017 metai

2

LI

Vilnius 2018

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2017

2

Vilnius 2018

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2017

2

Vilnius 2018

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ

Projekto finansavimo sutartis Nr. LIP-074/2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznaneje

Zigmantas KIAUPA

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Joachim TAUBER

Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

**NUO SUVARŽYMŲ IKI LIBERALIZMO:
SOVIETINĖS MIGRACIJOS POLITIKOS BRUOŽAI
VILNIAUS KRAŠTE (1944–1989 M.)**

ANOTACIJA Dėl sovietinės valdžios vykdytos politikos definicijos „migracija“ ir „Vilniaus kraštas“ – labai glaudžiai susijusios. Straipsnyje nagrinėjama, kaip sovietinė valdžia, siekdama politinių ir / ar socialinių tikslų, naudojo migracijas, kokia buvo jų specifika Vilniaus krašte, kaip jos pakeitė regiono etninę demografinę padėtį. Nors Vilniaus kraštas dėl istorinio paveldo 1944 m. buvo daugiatautis, dėl sovietinės valdžios vykdytos politikos nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje jame tautinių bendrijų dar padaugėjo.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Vilniaus kraštas, migracinė politika, gyventojų perkėlimas, etniniai pokyčiai, lenkai, lietuviai.

Įvadas

Po sovietinės reokupacijos 1944 m. Lietuvoje prasidėjo radikalūs politiniai ir socialiniai pokyčiai. Vykdamt Lietuvos sovietizaciją, visos jai trukdančios kliūtys turėjo būti pašalintos. Todėl sovietinei valdžiai oponavusios struktūros ir asmenys turėjo būti dezorganizuoti, sunaikinti ar izoliuoti. Realizuojant šį tikslą ypač tiko priverstinės migracijos (įkalinimas ar tremtis į SSSR gilumą, priverstinis asmenų perkėlimas už jos ribų). Jų apogėjus – stalinizmo metai (1944–1953 m.), kai priverstiniais migrantais tapo keli šimtai tūkstančių Lietuvos, tarp jų ir rytinės, ir pietrytinės dalies, gyventojų.

Rengiant straipsnį remtasi istoriografiniais darbais, jų duomenis lyginant su Lietuvos archyvų medžiaga (Lietuvos valstybės centrinio, Lietuvos ypatingojo). Jų fonduose taip pat teko ieškoti atsakymų apie netyrinėtas arba mažiau tirtas problemas, kaip, pvz., migracijas

varžiusias valdžios priemonės (gyventojų pasportizacija, registracija), Lietuvos indėlį į pramonės ir žemės ūkio plėtrą kituose SSSR regionuose (darbo migracija) ir kt. Tokios medžiagos pavyko rasti tiek LSSR aukščiausių institucijų (LSSR ministrų tarybos), tiek įvairių žinybų (LSSR vidaus reikalų ministerijos, Centrinės statistikos valdybos ir kt.) fonduose.

SSSR politinė ir socialinė istorija sulaukė tyrėjų iš įvairių šalių dėmesio. Be kitų problemų, rašyta ir apie migracinę politiką bei jos taikymą horizontaliuoju (visos SSSR mastu)¹ ir vertikalioju (atskirų teritorinių vienetų)² aspektais. Buvo tiriama migracijų įtaka socialinei ekonominei raidai, etninės politikos raiškiai, atskirų teritorinių vienetų problemų sprendimui, valstybės unifikacijai ir pan. Galima sakyti, kad kontroliuojami migracijos procesai labai paveikė šalies raidą ir prisidėjo prie pagreintintu būdu įvykdytos sovietinės visuomenės transformacijos.

Kalbant apie Lietuvos atvejį, reikia pabrėžti, kad daugiausia tirtos stalinistinio laikotarpio tiek titulinės, tiek ir nedominuojančių etninių grupių priverstinės migracijos (trėmimai, įkalinimai, perkėlimai)³. Nustatytos jų neigiamos ilgalaikės pasekmės Lietuvos

¹ Ж. Зайончковская, Миграция населения СССР и России в XX веке: эволюция сквозь катаклизмы, *Проблемы прогнозирования*, 2004, № 4, с. 1–15; В. Котов, *Народы союзных республик СССР. 60–80-е годы. Этнодемографические процессы*, Москва, 2001; I. Ivakhnyuk, The Russian Migration Policy and its Impact on Human Development: The Historical Perspective, *Human Development Research Paper*, 2009/14, prieiga per internetą: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdrp_2009_14.pdf [žiūrėta 2017 09 15]; В. Ионцев, *Международная миграция населения: теория и история изучения*, Москва, 1999; Л. Рыбаковский, *Миграция населения. Три стадии миграционного процесса*, Москва, 2001; А. Паскачев, В. Волох, В. Суворова, *Государственная миграционная политика Российской Федерации в новых условиях*, Москва, 2017; О. Воробьева, Л. Рыбаковский, О. Рыбаковский, *Миграционная политика России: история и современность*, Москва, 2016; A. Blum, „Did the Soviet Empire Ever Exist?“, *The Fall of the Soviet Empire*, New York, 1997, p. 195–213; R. S. Clem, Ethnic Factor in Contemporary Soviet Society, *Understanding Soviet Society*, Boston, 1988, p. 3–29; В. Земсков, *Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960*, Москва, 2003; Н. Бугай, *Л. Берия – И. Сталину: „Согласно Вашему указанию...“*, Москва, 1995; П. Полян, *Не по своей воле...: История и география принудительных миграций в СССР*, Москва, 2001.

² A. Statiev, *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*, Cambridge, 2012; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997; I. Mežs, *Latvieši Latvijā: etnogramfisks apskats*, Rīga, 1994; J. Prikulis, Migration and Repatriation Issues in Post-Soviet Countries: the Latvian Case, prieiga per internetą: <http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/prikulis.pdf> [žiūrėta 2017 09 05]; Р. Бобохов, Миграционные процессы в Таджикистане (XX в.) и России, *Политика и общество*, 2012, № 4, с. 137–146; В. Козина, *Демографическая история Казахстана (конец XIX – нач. XXI вв.)*, Караганда, 2007; Р. Шевченко, Советская политика организованной миграции. Пример Молдавской ССР (1940–1971 гг.), ч. I: 1940–1941, 1944–1956 гг., *Plural. History, Culture, Society*, 2016, vol. 4, no. 2, p. 46–80.

³ E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996; A. Anušauskas, *Teroras, 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012; V. Davoliūtė, „Forgotten“ History of Soviet Deportation: The Case of Lithuanian Jews, *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century*, eds. T. Balkelis, V. Davoliūtė, Leiden, Boston, 2016, p. 179–210; T. B. Burauskaitė, Nukentėjusieji dėl kilmės: Lietuvos etninių vokiečių tremtis 1945 m., *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 18, 2009,

visuomenei ir jos raidai. Pažymėtina, kad analizuotas ir imigracijos iš kitų SSSR regionų į Lietuvą procesas⁴, socialinių ekonominių procesų SSSR ir Lietuvoje (žemės ūkio kolektyvizacija, vienkiemių sistemos naikinimas, pramonės plėtra Lietuvoje ir įvairiuose SSSR regionuose (Sibire, Kazachstane ir kt.) ir pan.) sukeltas gyventojų judėjimas⁵. Tačiau visą sovietmetį apžvelgiančių ir išskirtinai Vilniaus krašto problematikai skirtų migracinių tyrimų nebuvo atlikta. Nagrinėti tik atskiri migracinės politikos įgyvendinimo aspektai (priverstinės migracijos iš Vilniaus krašto į Lenkiją ar migracijų etninės demografinės pasekmės Vilniaus miestui) stalinizmo ir pirmaisiais destalinizacijos metais⁶. Todėl šis nauja istoriografinė ir archyvine medžiaga pagrįstas tyrimas užpildo buvusią spragą.

Analizuojant sovietinės migracinės politikos bruožus Vilniaus krašte, siekiama iširti: 1) sovietinės migracinės politikos tikslus, jų įgyvendinimą makro- (SSSR) ir mikro- (regiono, šiuo atveju Rytų ir Pietryčių Lietuvos) lygmenimis, 2) aptarti migracijų kontrolės mechanizmą regione, 3) nustatyti migracijų pasekmes Vilniaus kraštui.

p. 231–251; N. Kairiūkštytė, Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai, *Lietuvos istorijos metraštis. 1993 metai*, 1994, p. 92–105; V. Stravinskienė, Wschód-Zachód: przymusowe migracje na Litwie. Doświadczenia Polaków (1944–1953), *Bezdomna Europa. Migracje po II wojnie światowej we współczesnych badaniach humanistów*, Szczecin, 2015, s. 13–27; D. Balkytė, 1951 m. Lietuvos gyventojų tremimų operacija „Ruduo“: deportacijos iš Eišiškių rajono, *Genocidas ir rezistencija*, 2015, nr. 2, p. 56–67.

⁴ G. Potašenko, Rusai Lietuvoje 1944 m. liepą – 1953 m.: rusų migracijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos atmintis, *Lietuvos rusai XX–XXI a. pradžioje: istorija, tapatybė, atmintis*, sud. G. Potašenko, Vilnius, 2013, p. 741–182; A. Sipavičienė, Historical Overview of International Migration Development of Lithuania, *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*, sud. V. Stankūnienė, Vilnius, 1995, p. 91–112; V. Stravinskienė, Demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1944–1989 m. (statistinis aspektas), *Istorija*, t. 103, 2016, nr. 3, p. 27–50.

⁵ L. Truskaitė, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995; L. Truskaitė, Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas, *Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai*, 1989, p. 79–90; J. Vėlyvis, *Vienkiemiai Lietuvoje 1945–1989 metais*, Vilnius, 2000; V. Rupas, S. Vaitiekūnas, *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*, Vilnius, 1980; E. Stankūnienė, A. Stanaitis, Lietuvos kaimo gyventojų teritoriniai migracijos ypatumai (1970–1993 m.), *Geografija*, t. 31, 1995, p. 85–92; J. Mardosa, Lietuvos gyvenvietės ir kaimai 1976–2006 m.: demografinis tyrimas, *Istorija*, t. 72, 2008, p. 62–70; S. Vaitiekūnas, Lietuvos TSR gyventojų migracija (1966–1970 m.), *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Geografija ir geologija*, t. 9, 1972, p. 109–120; S. Vaitiekūnas, Lietuvos TSR kaimo gyventojų šiuolaikinės migracijos bruožai, teta, t. 12, 1976, p. 137–151; B. Станкунене, Факторы и источники роста численности населения Вильнюса, *Размещение промышленности и развитие городов в Литовской ССР*, Вильнюс, 1979, с. 101–178; E. Сошнева, Освоение целинных и залежных земель и его роль в экономической истории СССР, *Вестник СПбГУ*, сер. 5, 2007, вып. 4, с. 119–127; Н. Барабаш, Сельскохозяйственное переселение из БССР в 1946–1965 гг., *Гісторыя і грамадазнаўства*, 2014, № 11, с. 56–62; В. Ракачев, Переселенческая политика в СССР в первое послевоенное десятилетие и ее реализация на Кубани и Ставрополье, *Власть*, т. 24, 2016, № 11, с. 181–186.

⁶ V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius, 2011, p. 187–204; V. Stravinskienė, Migracijos procesų poveikis Vilniaus miesto gyventojų etniniams demografiniams pokyčiams 1944–1959 metais, *Lietuvos istorijos metraštis. 2009 metai 2*, 2010, p. 133–152.

Nagrinėjamas laikotarpis neturėtų būti kvestionuojamas. Jis apima 1944 ir 1989 m. Pirmoji chronologinė riba ženklina sovietinės Lietuvos reokupaciją ir sovietinio režimo diegimo pradžią, antroji – sovietinės sistemos pabaigą. Pasirinktas gana ilgas, politinė ir socialine prasme diferencijuotas laikotarpis. Tačiau siekiant atskleisti nagrinėjamą problematiką, viso sovietmečio etapo apžvalga leidžia labiau išryškinti sovietinės migracijos politikos specifiką, jos tikslus ir kaitą.

Sovietinės migracinės politikos bruožai, tikslai, etapai

Sovietinė migracinė politika suprantama kaip kompleksas valstybės valdžios vykdomų priemonių gyventojų migracijos srityje, atsižvelgiant į to meto politinius, socialinius ekonominius, kultūrinius ir kt. tikslus. Sovietų valdžios migracinę politiką 1944–1989 m. veikė du svarbūs veiksniai. Vienas jų – teritorinis ribotumas, t. y. SSSR uždarumas lėmė, kad migracijos iš esmės vyko sovietinės valstybės ribose, išskiriant tik keletą išimtinių atvejų (lenkų, vokiečių, žydų migracija į vakarus). Migracijos tarp atskirų teritorinių vienetų (sovietinių ar autonominių respublikų), atsižvelgiant į to meto šalies interesus, buvo arba skatinamos, arba ribojamos. Kitas svarbus aspektas realizuojant migracinę politiką – iš valstybės gyvenimo centralizacijos išplaukęs migracijų planavimas ir totali kontrolė, ypač stalinizmo metais.

Pabrėžtina, kad SSSR vadovybė migracijos politiką siejo su politiniais ar socialiniais ekonominiais pokyčiais šalyje, priklausomai nuo tuometinių realiųjų. Stalinizmo metais vykdytas migracines akcijas Lietuvoje labiau veikė politiniai veiksniai (respublikos sovietizacija), politinės liberalizacijos (1953–1964 m.) etapu ir vėlesniais dešimtmečiais migracijos pirmiausia turėjo padėti realizuoti socialinius ekonominius tikslus (pramonės plėtra, žemės ūkio intensyvinimas). XX a. šeštojo–devintojo dešimtmečio grandioziniam sovietiniams ekonominiams projektams (Kazachstano ir Rusijos nedarbamų žemės plotų įsisavinimui, stambių pramonės objektų plėtrai Sibire ir kt.) reikėjo daug darbo jėgos, kuri buvo renkama visuose SSSR regionuose, tarp jų ir Lietuvoje. Pasitelkusi migracijas sovietinė valdžia į norimus rajonus nukreipė milijonus migrantų. Kaip teigė tyrinėtojas Leonidas Rybakovskis, 1939–1958 m. iš europinės SSSR dalies į azijinę, įskaitant ir Uralą, persikėlė 8–10 mln. asmenų⁷. Tačiau taikyti gyventojų judėjimo kontrolės mechanizmai (gyventojų registracijos ar kadru paskirstymo sistema ir pan.) tuo pat metu leido vykdyti migrantų segregaciją. Valdžios akimis nepatikimi (pvz., teisti už politinius, ekonominius, kriminalinius nusikaltimus) negalėjo apsigyventi ir įsidarbinti tam tikrose vietovėse, kur galiojo pasų režimo apribojimai. Tokiu atveju nebuvo atsižvelgiama į

⁷Л. Рыбаковский, *Миграция...*, с. 66.

tai, kad tos vietovės pateko į intensyvios ekonominės plėtros zoną, kur buvo nukreipiami tūkstančiai reikalingų darbininkų. Paprastai tokios vietovės buvo svarbesnio statuso miestai (pvz., Leningradas) ar respublikų sostinės (pvz., Vilnius) ir pasienio zonos (pvz., Karelijos ASSR). Tokių „režiminių miestų“ skaičius po truputį buvo didinamas. Kad ir kaip keista, stalinizmo etapo pabaigoje (1953 m.) jų buvo mažiau (21) negu politinės liberalizacijos metais (1959 m.) – 37⁸.

Po Lietuvos reokupacijos sovietinė valdžia pradėjo taikyti iki Antrojo pasaulinio karo SSSR gyvavusį migracijos modelį – kontroliuojamą ir organizuojamą procesą, kai tam tikrų teritorinių vienetų demografinės ar ekonominės problemos (pramonės ar žemės ūkio plėtros, tam tikrų teritorijų apgyvendinimo ir kt.) buvo sprendžiamos organizuojant migracijas (gyventojų perkėlimus). Tuometinė sovietinė valdžia aktyviai taikė carinės Rusijos migracinę patirtį. Tokiu būdu Lietuvoje įgyvendintos tokios pačios priemonės kaip ir kitose sovietinėse respublikose bei regionuose.

Kalbant apie migracijos politikos atspindžius Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, reikia išskirti du lygmenis: 1) mikro- lygmuo – migracijos politika Vilniaus krašto atžvilgiu; 2) makro- lygmuo – regionas bendrame SSSR migracijų kontekste.

Sovietinio etapo migracijas Lietuvoje galima suskirstyti į sąlyginius etapus:

1. 1944–1953 m. – griežtos kontrolės ir judėjimo varžymų laikotarpis. Tačiau netgi ir šiuo etapu buvo metų, kai migracijos buvo mažiau kontroliuojamos ir stichinės (bado sukelta Rusijos, Baltarusijos ar Ukrainos gyventojų migracija į Lietuvą 1946–1947 m., žemės ūkio masinės kolektyvizacijos išprovokuota LSSR kaimo gyventojų migracija į miestus).

2. 1953–1989 m. – sąlyginės liberalizacijos etapas, pasireiškęs pokyčiais etninėje, migracinėje politikoje, lėmusiais gyventojų judėjimo varžymų mažinimą (tremtinių ir politinių kalinių paleidimą iš tremties vietų bei lagerių ir jų grįžimas į kilmės vietas, dalies rusakalbių išsiuntimas iš LSSR). Šiuo etapu migracinę politiką daugiausia veikė socialinės ekonominės reformos, migraciniai srautai (tiek respublikos viduje, tiek į Lietuvą) labai suintensyvėjo. Tačiau atkreiptinas dėmesys į tai, kad dėl geresnių socialinių sąlygų, lietuvių nacionalinio charakterio bruožų (sėslumo, prisirišimo prie žemės ir pan.) ir kt. veiksnių lietuviai daugiausia migravo respublikos ribose, todėl atvykėliams iš kitur teko konkuruoti dėl darbo vietų ir gyvenamojo ploto.

Vykdamas Lietuvos sovietizaciją, dėl įvairių veiksnių (politinių, karinių, socialinių ekonominių) vyravo migracinė kryptis iš SSSR į Lietuvą, ypač į Vilnių ir Klaipėdą. Buvo du intensyvios migracijos į Lietuvą etapai: pokario metai (1946–1949) ir XX a. aštuntasis dešimtmetis. Iš SSSR į LSSR sovietmečiu (1944–1989 m.) atvyko apie

⁸Н. Му а н, Внутрисоюзные границы гражданственности: территориальное выражение дискриминации в Советском Союзе через паспортную систему, *Режимные люди в СССР*, сост. Т. С Кондратьева, А. К Соколов, Москва, 2009, с. 266.

350 tūkst. žmonių, neskaičiuojant lietuvių tremtinių ir politinių kalinių (iki 1970 m. maždaug 80 tūkst.⁹ jų grįžo). Tačiau tuo pat metu dėl žūčių (lietuvių nacionaliniame pogrindyje, civilių gyventojų ir vengiančių mobilizacijos į Raudonąją armiją ar mobilizuotųjų fronte), tremčių, įkalinimų, emigracijos į Vakarų, Lietuvoje neliko apie 760 tūkst. žmonių¹⁰. Tokie intensyvūs migraciniai srautai paveikė respublikos etninę struktūrą: Lietuva, o ypač tam tikri regionai ar jų dalys (Vilniaus kraštas ar Klaipėdos miestas), tapo labiau daugia-
taučiai, pakito kai kurių etninių grupių proporcijos: išaugo rusų, baltarusių, ukrainiečių, sumažėjo lenkų skaičius. Sovietmečio pabaigoje (1989 m.) Lietuvoje gyveno daugiau kaip 375 tūkst. už respublikos ribų gimusių asmenų¹¹. Iš šio skaičiaus atėmę Rusijoje ir Kazachstane gimusių tremtinių palikuonis (apie 40 tūkst.), gauname 330 tūkst. atvykėlių, tarp kurių dominavo rusai (apie 173 tūkst., arba 50 proc. tuo metu Lietuvoje gyvenusių rusų). Daug atvykėlių sudarė baltarusiai (46 tūkst., arba 72 proc. 1989 m. Lietuvoje buvusių baltarusių), lenkai (32 tūkst., arba apie 13 proc. Lietuvos lenkų)¹². Prie gausnesnių atvykėlių grupių priskirtini ukrainiečiai ir žydai. Kiek jų buvo gimusių ne Lietuvoje, nėra užfiksuota. Tačiau etninėje kategorijoje „kiti“ neabejotinai kiekybiškai dominavo ukrainiečiai ir žydai. Tik Ukrainoje ir Rusijoje kaip „kiti“ buvo gimę per 42 tūkst. asmenų¹³. Tokiu būdu Rusijos, Baltarusijos ar Ukrainos kaimo gyventojai gerokai papildė lietuviškus miestus. Kaip teigė Ž. Zajackovskaja, SSSR miestai augo dėl kaimo gyventojų migracijos. Ji paskaičiavo, kad 1959–1989 m. sovietiniai miestai „susiurbė“ 40 mln. kaimo gyventojų¹⁴. Tyrimai rodo, kad Lietuvos atveju atvykėlius iš kitų respublikų labiausiai viliojo Vilnius ir Klaipėda. Kaimyninėje Latvijoje geidžiamiausia vieta buvo sostinė Ryga¹⁵.

Migracinių tikslų realizavimas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje: homogeniškumo planas

Vilniaus krašte intensyvūs migraciniai procesai buvo užprogramuoti jau 1944 m. rudenį. Siekdama išvengti galimų tarptautinių įtampų ir konfliktų, SSSR valdžia jau 1943 m.

⁹ 1970 10 26 LKP CK sekretoriaus informacija SSKP CK, *LYA*, f. 1771, ap. 246, b. 3, l. 85.

¹⁰ E. Grunskis, min. veik., p. 206; A. Anušauskas, min. veik., p. 279; V. Tininis, *Prievartinė mobilizacija į Raudonąją armiją*, Vilnius, 2014, p. 67, 101, 175; V. Stravinskienė, *Demografiniai pokyčiai...*, p. 29–30, 38–39.

¹¹ *Lietuvos Respublikos gyventojų demografinė statistika (tautiniu aspektu)*, sud. A. Gedaminskienė, Vilnius, 1992, p. 17.

¹² Ten pat.

¹³ Ten pat.

¹⁴ Ж. Зайончковская, min. veik.

¹⁵ J. Prikulis, min. veik.

suplanavo užimtų Lenkijos rytinių teritorijų homogenizavimą. Į jo epicentrą pateko Vilniaus kraštas ir jo gyventojai. Plano esmė buvo tokia: iš Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos ir Vilniaus krašto į naujoje geografinėje erdvėje atsiradusią Lenkiją galėjo persikelti lenkai ir žydai, o iš Lenkijos į Ukrainą, Baltarusiją ir Lietuvą – ukrainiečiai, baltarusiai, lietuviai. Tačiau Lietuvos atveju planas įgavo vienpusę – į vakarus vedančią kryptį.

Planas pradėtas realizuoti 1944 m. rudenį sudarius atitinkamas evakuacines sutartis. LSSR ir Lenkijos komunistinės valdžios atstovai tokią sutartį pasirašė 1944 m. rugsėjo 22 d. Tokiu būdu buvo inicijuoti labai masiški ir intensyvūs migraciniai procesai, trukę keletą metų. 1944–1947 m. iš LSSR į Lenkiją išvyko 170–180 tūkst. asmenų¹⁶. Dauguma išvykusiųjų buvo Vilniaus krašto gyventojai. Teritoriškai jie pasiskirstė taip: iš Vilniaus išvyko apie 90 tūkst. žmonių, iš Vilniaus apskr. – apie 40 tūkst., Trakų apskr. – apie 17 tūkst., Švenčionių – per 14 tūkst., Zarasų apskr. – 5,5 tūkst., iš likusių LSSR apskričių – apie 5,5 tūkst.¹⁷

Be to, rytinės ir pietrytinės LSSR dalies, kaip ir visos respublikos gyventojai, patyrė politinių kalinių ir tremtinių dalių. Vykdamt Lietuvos sovietizaciją ir slopinant pasipriešinimą, jau 1944 m. antrojoje pusėje prasidėjo gyventojų represijos. Lietuvos tyrėjai nustatė, kad stalinizmo metais Lietuvoje buvo įkalinta, ištremta ar žuvo apie 300 tūkst. asmenų¹⁸. Dėl duomenų trūkumo (kalinių teritorinio pasiskirstymo) sudėtinga nustatyti, kiek Vilniaus krašto gyventojų buvo įkalinta ir ištremta į SSSR gilumą. Yra žinoma, kad stalinizmo metais iš Vilniaus, Trakų, Švenčionių ir Zarasų apskričių buvo ištremta daugiau kaip 8,3 tūkst. asmenų¹⁹. Išlikę duomenys rodo, kad dar apie 20 tūkst. Vilniaus krašto lenkų buvo internuota, įkalinta 1944 m. antrojoje pusėje – 1945 m.²⁰ Jie atsidūrė Sibire, Kazachstane ir kt. Dalis jų niekada negrįžo: dėl nepakeliamų gyvenimo sąlygų, išsekimo, ligų mirė tremties ar kalinimo vietose, kiti – politinės liberalizacijos metais XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje pasinaudojo galimybe išvykti į Lenkiją.

Kyla klausimas, kas užėmė išvykusių Vilniaus krašto gyventojų lenkų vietą. Išlikę duomenys rodo, kad iš dalies demografinį vakuumą Vilniuje užpildė Lietuvos kaimų gyventojai, kuriuos respublikos valdžia pakvietė į miesto atkūrimo darbus, kita dalis būsimų vilniečių atvyko iš Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos. Tačiau duomenų apie to meto atvykėlių etninę kilmę nėra, todėl migrantų proporcijas nustatyti sunku. Išlikę dokumentai rodo, kad respublikos sostinę, kaip ir kitus miestus, pokario metais daugiausia užpildė ne respublikos gyventojai²¹. Pastebėtina, kad nors 1945 m. pradžioje buvo

¹⁶ V. Stravinskienė, *Wschód-Zachód...*, s. 23.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ E. Grunskis, *min. veik.*, p. 141; A. Anušauskas, *min. veik.*, p. 279.

¹⁹ E. Grunskis, *min. veik.*, p. 206–208.

²⁰ V. Stravinskienė, *Wschód-Zachód...*, s. 15–17.

²¹ Mechaninio judėjimo LSSR 1948 m. rezultatai, *LCVA*, f. R-363, ap. 1, b. 593, l. 360.

priimtas sprendimas dėl 20 tūkst. asmenų mobilizacijos iš lietuviškų apskričių į Vilnių (1945 m. balandžio mėn. pabaigoje mobilizaciniai planai sumažinti iki maždaug 12 tūkst. asmenų)²², dėl objektyvių (stringančio lenkų perkėlimo iš Vilniaus į Lenkiją, karo nuostolių miesto ūkiui ir pan.) ir subjektyvių (lietuvių sėslumo, prisirišimo prie žemės, sunkių socialinių sąlygų mieste ir kt.) veiksnių jie realizuoti tik iš dalies. Iki 1946 m. balandžio mėn. iš apskričių buvo atvykę apie 2 tūkst. asmenų²³. Atsiradusią demografinę erdvę pasistengė užpildyti iš SSSR atvykę rusai, baltarusiai, žydai, ukrainiečiai ir kt. Lietuviškų kaimų gyventojai miestus užplūdo prasidėjus masinei kolektyvizacijai, kuri sutapo su 1948 m. Vilniaus atstatymo planu. Jam realizuoti reikėjo daug darbo jėgos. Vilniečių skaičius sparčiai augo XX a. šeštojo dešimtmečio pirmojoje pusėje²⁴.

Vilniaus krašto kaimo vietovėse vyravo tokios pačios tendencijos. Būsimi dideli demografiniai nuostoliai (į Lenkiją planavo išvykti apie 220 tūkst. Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskričių gyventojų²⁵) buvo sumažinti pristabdžius lenkų išvykimą į Lenkiją. Vis dėlto išvyko apie 33 proc. užsirašiusiųjų. Vietoje jų kūrėsi ne tik Lietuvos gyventojai, bet ir iš kitų respublikų atvykę asmenys. Antai Vilniaus apskrityje 373 lenkų palikti ūkiai buvo perduoti žmonėms iš kitų Lietuvos apskričių, 77 – iš Baltarusijos ir Rusijos²⁶. Analogiška padėtis buvo Trakų bei Švenčionių apskrityse.

Grandioziniai socialiniai-ekonominiai planai ir jų realizavimas LSSR ir Vilniaus krašte

XX a. šeštojo dešimtmečio pirmojoje pusėje SSSR valdžia ėmėsi vykdyti didžiulius pramonės ir kitų ūkio šakų plėtros projektus, kuriems reikėjo ne tik milžiniškų investicijų, bet ir darbo jėgos. Į jos „donorių“ gretas pateko LSSR gyventojai, kurie tapo organizuotų darbo migracijų dalyviais ir važiavo dirbti į Rusiją, Kazachstaną ir kt. Pastebėtina, kad tokios migracinės akcijos Lietuvoje, lyginant su kitoms sovietinėmis respublikomis, „vėlavo“. Baltarusija, Moldavija į jas įsitraukė jau 1945–1946 m.²⁷ Tačiau dėl objektyvių priežasčių (mažo demografinio potencialo) Lietuvos indėlis į didžiules migracines akcijas negalėjo prilygti didesnių respublikų indėliui.

²² N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m., *Lietuvos rytai*, sud. K. Garšva, L. Grumadienė, Vilnius, 1993, p. 293; V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės*, p. 187.

²³ V. Stravinskienė, *Migracijos procesų...*, p. 145.

²⁴ В. Станкунене, *Размещение...*, с. 103.

²⁵ N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto..., p. 291–292.

²⁶ 1946 08 31 ataskaitinis raštelis LSSR ministrų tarybai, *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 594, l. 10–11.

²⁷ Н. Бабаши, *мин. veik.*; П. Шевченко, *мин. veik.*

Išlikusi archyvinė medžiaga patvirtino, kad realizuojant sovietinius ekonominius planus XX a. šeštą–devintą dešimtmečiais, iš Lietuvos buvo išsiųsta apie 75 tūkst. respublikos gyventojų, daugiausia miestiečių vyrų, pagal etninę sudėtį – lietuvių ir rusų²⁸. Intensyviausias etapas buvo 1953–1965 m., kai vykdyti didžiuliai ekonominiai projektai Kazachstane ir Rusijoje (plėšinių programa, miškų ūkio pramonės plėtra Karelijoje). Tuo metu į darbus buvo nukreipta per 80 proc. akcijoje dalyvavusių Lietuvos gyventojų. Nors Lietuvos gyventojai dalyvavo perkėlimo akcijose ir vėlesniais metais, tačiau jų mastai buvo labai sumažėję.

Kokie ekonominių migracijų rezultatai buvo Vilniaus krašte? Regione darbo migrantų paieškos smaigalys nukrypo į Vilnių. Iš čia kasmet buvo išsiunčiama po kelis tūkstančius darbininkų²⁹. Regiono kaimiškų rajonų gyventojų indėlis migraciniuose procesuose buvo nedidelis, nes respublikos vadovybė, nenorėdama bloginti žemės ūkio padėties, neleido rinkti darbininkų valstybiniams ūkiams (kolūkiams, tarybiniams ūkiams) priklausiusiuose teritoriniuose vienetuose. Vilniaus krašto atveju darbininkų surinkimo planai buvo mažesni nei kituose rajonuose. Pvz., intensyvaus verbavimo metais (1956–1958 m.) Vilniaus rajonas turėjo surasti 64 pavienius darbininkus ir 20 šeimų, Švenčionių rajonas atitinkamai – 76 ir 21, Trakų – 37 ir 25, Nemenčinės – 37 ir 20³⁰. Palyginiui: daugiausia žmonių turėjo parūpinti Tauragės rajonas – 200 ir 35, Kapsuko – 250 ir 40, Alytaus – 255 ir 40, Ukmergės – 275 ir 50³¹. Galima teigti, kad mažesnius planus Vilniaus krašto rajonams nulėmė keletas veiksnių. Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į kitus tuometinius procesus regione. 1951–1955 m. vyko šio krašto gyventojų perkėlimas į kitus respublikos rajonus siekiant kuo greičiau užbaigti kolektyvizaciją. Nurodytais metais planuota iš Rytų ir Pietryčių Lietuvos perkelti apie 24 tūkst. asmenų. Tačiau planai buvo įgyvendinti maždaug 40 proc.³² Kitas regiono gyventojus apėmęs migracinis srautas nukrypo į vakarus. 1955–1959 m. vyko migracija į Lenkiją. Iš LSSR, daugiausia

²⁸ Apskaičiuota remiantis duomenimis apie organizuoto darbininkų telkimo ir šeimų perkėlimo planų įvykdymą 1953–1987 m., *LCVA*, f. R-293, ap. 1, b. 63, l. 25–26; b. 66, l. 18, 20; b. 85, l. 3, 18, 48, 102; b. 99, l. 25; b. 107, l. 12; b. 113, l. 18, b. 120, l. 16; ten pat, f. R-363, ap. 1, b. 9028, l. 64; b. 11121, l. 2; 12831, l. 2; b. 15438, l. 6; b. 16241, l. 115; ten pat, f. R-543, ap. 1, b. 171, l. nenum., b. 188, l. 9; b. 206, l. 6; b. 224, l. 5; b. 262, l. 2; b. 282, l. 4; b. 301, l. nenum., b. 323, l. 2.

²⁹ V. S t r a v i n s k i e n ė, Migracijos procesų..., p. 144.

³⁰ Priedas prie LSSR MT 1958 01 29 potvarko Nr. 59-p, *LCVA*, f. R-293, b. 58, l. 2–5; Priedas prie LSSR MT 1957 01 22 potvarkio Nr. 75-p, ten pat, b. 48, l. 3–7; Priedas Nr. 10 prie LSSR MT nutarimo „Dėl valstybinio plano Lietuvos TSR liaudies ūkiui išvystyti 1957 metais“, ten pat, b. 48, l. 86–88; Žinios apie organizuoto darbininkų telkimo ir perkėlimo už respublikos ribų plano įvykdymą 1956 m., ten pat, b. 42, l. 16–18.

³¹ Ten pat.

³² T. B a i r a š a u s k a i t ė, Kolektyvizacijos užbaigimas Pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas, *Lietuvos istorijos metraštis. 1989 metai*, 1990, p. 69–71.

rytinės ir pietrytinės dalies, išvyko apie 50 tūkst. asmenų, daugiausia lenkų³³. Todėl suprantama, kad respublikos valdžia nenorėjo dar labiau gilinti demografinių Vilniaus krašto problemų.

Apskritai reikia pastebėti, kad demografinė padėtis Lietuvos kaime po truputį blogėjo, ypač pradėjus vykdyti žemės ūkio kolektyvizaciją. Būtent ji paskatino masinę kaimo gyventojų išvykimą į miestus. L. Truskos teigimu, prasidėjus masinei kolektyvizacijai XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje, į miestus pasitraukė apie 700 tūkst. kaimo gyventojų³⁴. Ne išimtis buvo ir Vilniaus krašto gyventojai, kuriuos labiausiai viliojo Vilnius. Vien 1950–1951 m. mieste įsikūrė daugiau kaip 10 tūkst. Lietuvos kaimų gyventojų, tarp kurių dominavo gretimų apskričių (Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Utenos, Ukmergės) žmonės³⁵. Todėl suprantamas LSSR valdžios noras amortizuoti demografinius nuostolius kaime, didžiausią darbininkų „duoklės“ našta perkeliant ant miestų gyventojų pečių.

Vis dėlto dėl objektyvių veiksnių (daugiausia dėl mažėjančio natūralaus prieaugio) Lietuva XX a. devintajame dešimtmetyje po truputį susidūrė su darbo jėgos stygiumi. Ši problema spręsta ieškant vidinių respublikos rezervų, t. y. į darbo rinką siekta gražinti vyresnio amžiaus žmones ar darbo rinkoje nedalyvavusius asmenis (pvz., moteris)³⁶.

Migracijų kontrolės mechanizmas

SSSR, tarp jų ir Lietuvos ar jos regionų gyventojų migracija organizuota ir kontroliuota vertikaliuoju (SSKP centro komitetas ir SSSR ministrų taryba – LKP centro komitetas ir LSSR ministrų taryba – atitinkami komisariatai ir ministerijos – apskrities (rajono) struktūros (nuo partijos komiteto iki atskirų žinybų skyrių)) ir horizontaliuoju (į migracinius planus buvo įtrauktos visos sovietinės ar autonominės respublikos, pradedant miestais ir baigiant kaimo apylinkėmis) lygiais. Paprastai sprendimai dėl migracijų buvo priimami Maskvoje, paskui juos perduodavo respublikoms vykdyti. Tačiau reikėtų pažymėti, kad pastarosios, atsižvelgdamos į savus interesus, stengėsi tuos planus sumažinti arba jų nevykdyti. Pvz., 1955 m. Moldavijos SSR ministrų tarybos pirmininkas įrodinėjo Maskvai, kad trūkstant darbo jėgos respublikos poreikiams, Moldavijos va-

³³ V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės*, p. 272.

³⁴ L. Truska, *Lietuva...*, p. 166.

³⁵ Mechaninio judėjimo LSSR 1950 m. rezultatai, *LCVA*, f. R-363, ap. 1, b. 1085, l. 130; suvestinės žinios apie į Vilniaus m. ir sritį atvykusius ir išvykusius asmenis pagal atvykimo ir išvykimo vietą 1951 m., ten pat, b. 1238, l. 232.

³⁶ Valstybinio darbo rezervų naudojimo komiteto pirmininko B. Gaigalo 1977 09 12 raštas LSSR valstybiniam plano komitetui ir LSSR MA ekonomikos institutui ir 1981 02 05 raštas LSSR Aukščiausios Tarybos prezidiumui, ten pat, f. R-543, ap. 1, b. 134, l. 35–39, b. 203, l. 9.

dovybė nemato galimybių siųsti darbo jėgą už respublikos ribų³⁷. Tačiau į Moldavijos atstovo nuomonę neatsižvelgta. Panašiai buvo Lietuvos atveju, kai už organizuotą darbininkų telkimą ir šeimų perkėlimą atsakingos institucijos vadovas kreipėsi į Maskvą su prašymu, kad nuo 1969 m. Lietuva būtų išbraukta iš šeimų į Kazachstaną perkeliančių respublikų sąrašo³⁸. Tačiau į tai nesureaguota. Šeimų migracija iš LSSR į Kazachstaną vyko iki 1975 m.

Bene veiksmingiausiai gyventojų judėjimas kontroliuotas per asmens tapatybės dokumentų (pasų) išdavimą ir privalomą visuotinę gyventojų registraciją. Už tai buvo atsakingas Vidaus reikalų liaudies komisariatas (nuo 1946 m. Vidaus reikalų ministerija) ir jo padaliniai visoje Lietuvoje. Pirmą kartą suskaičiuoti gyventojus bandyta 1944 m. vasaros pabaigoje. Remiantis LSSR LKT 1944 m. rugpjūčio 12 d. nutarimu, buvo numatyta vietovių, kur neliko nacių, gyventojų registracija. Ji pradėta po dviejų dienų. Miestuose gyventojus suskaičiuoti turėjo LSSR vidaus reikalų liaudies komisariato darbuotojai, o kaimuose – vietos vykdomųjų komitetų atstovai. Tačiau registracija neapėmė visų gyventojų. Iš viso Lietuvoje buvo surašyta kiek daugiau nei 1,4 mln gyventojų³⁹. Realiai tuo metu respublikoje gyveno apie 2,3 mln. asmenų. Netrukus po gyventojų registracijos, pirmiausia Vilniuje ir Kaune, pradėti išdavinėti asmens tapatybės dokumentai (pasai)⁴⁰. Juos turėjo gauti visi vyresni nei 16 m. asmenys (išskyrus išvykstančius į Lenkiją). Visiškai kitaip buvo Rusijos ar Baltarusijos kaime, kur gyventojai iki XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio neturėjo pasų ir buvo visiškai priklausomi nuo vietos valdžios⁴¹. Tik užsirašydami į didžiulius ekonominius projektus (pvz., į plėšinių programą ar transporto magistralių tiesimą) jie įgydavo galimybę turėti pasą. Kitokia padėtis Lietuvoje (kaip Latvijoje ir Estijoje), matyt, susiklostė dėl respublikos sovietizacijos. Sovietinei valdžiai ir saugumo struktūroms buvo svarbu disponuoti duomenimis apie respublikos gyventojų kilmę, gyvenamąją ir darbo vietą, tautybę ir pan. Juk tokiu atveju visuomenę kontroliuoti buvo galima daug efektyviau.

Pamažu plečiant Lietuvos gyventojų pasportizacijos akciją, buvo atliekama ir visuotinė gyventojų registracija pagal gyvenamąją vietą. Labiausiai ji buvo varžoma didžiuosiuose miestuose ir pasienio teritorijose. Tačiau ekonominis veiksnys (pramonės

³⁷ Р. Шевченко, min. veik., p. 75.

³⁸ Tezės LSSR valstybinio darbo resursų naudojimo komiteto pirmininko kalbai Maskvoje 1968 04 04, *LCA*, f. R-543, b. 13, l. 3.

³⁹ 1945 03 16 LSSR NKVD milicijos valdybos pasų skyriaus viršininko Makarovo žinios apie LSSR gyventojų skaičių, ten pat, f. R-841, ap. 11, b. 2, l. 1.

⁴⁰ SSSR NKVD vyriausiosios milicijos valdybos viršininkui 1 rango milicijos komisarui Galkinui ataskaita apie atliktą darbą išduodant pasus Lietuvos teritorijoje. Be datos (turėtų būti 1944 m. gruodžio mėnuo – V. S.), *LYA: VRM dokumentų skyrius*, f. V-102, ap. 1, b. 1, l. 11, 14.

⁴¹ В. Попов, Паспортная система советского крепостничества, prieiga per internetą: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1996/6/popov.html [žiūrėta 2017 05 18].

plėtra miestuose ir pan.) vertė „apeiti“ arba tiesiog ignoruoti registracijos suvaržymus. Didėjant gamybos apimtims, reikėjo vis daugiau darbo jėgos, todėl kai kurių gamyklų vadovybė nepaisė miesto ar rajonų partinės administracinės valdžios nurodymų nepriimti į darbą asmenų be atitinkamų dokumentų (pvz., be pažymos, kad konkretus asmuo išleidžiamas iš kolūkio) ar gyvenamojo ploto. Vilniaus m. vykdomojo komiteto pirmininkas ne kartą skundėsi, kad įvairių įmonių, įstaigų ir organizacijų vadovybė visiškai nepaisė nurodymų nepriimti į darbą asmenų, neturinčių nuolatinės registracijos mieste⁴². Panašiai buvo ir kitose regiono vietovėse. Antai Eišiškių rajone buvo įdarbinti kaimyninės Baltarusijos kaimo gyventojai, kurie iš viso neturėjo asmens tapatybės dokumentų (pasų)⁴³.

Pastebėtina, kad pasitelkdama gyventojų registracijos sistemą, LSSR partinė administracinė valdžia stengėsi riboti migracinius procesus. Antai Vilniaus mieste 1957 m. buvo apribota gyventojų registracija⁴⁴. Nors akcija buvo skirta kitų respublikų gyventojams, registraciniai apribojimai paveikė ir kitų Lietuvos vietovių gyventojus – jie taip pat negalėjo prisiregistruoti mieste. Tačiau tokia akcija buvo trumpalaikė ir ženklėsiu rezultatų neatnešė. Analogiška akcija buvo vykdoma ir kitose respublikose, pvz., Latvijoje ir konkrečiai Rygoje⁴⁵. Sparčiai augęs miesto gyventojų skaičius kėlė nemažai socialinių problemų (pvz., trūko gyvenamojo ploto). Todėl tam tikrų gyventojų grupių registracijos ribojimas nuo 1956 m. buvo viena iš priemonių jas sprendžiant. Tokios akcijos Rygoje ir Vilniuje sutapo su politine liberalizacija, pasireiškusia didesniu atskirų respublikų savarankiškumu.

Migracijų pasekmės Vilniaus krašte

Neabejotina, kad sovietinė migracinė politika turėjo reikšmingų pasekmių Vilniaus kraštui. Pirmiausia migracijos buvo panaudotos sovietizuoti Lietuvą ir Vilniaus regioną. Sovietinei valdžiai oponuojantys, antisovietiškausi nusiteikę krašto gyventojai buvo priversti užleisti vietą politiškai patikimiems sovietinės valdžios rėmėjams. Daug tokių asmenų įsikūrė Vilniuje ir tapo ištikima sovietinės valdžios atrama.

⁴² Vilniaus m. vykdomojo komiteto pirmininko J. Vildžiūno 1959 05 19 raštas LSSR ministrų tarybai, *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 4823, l. 25.

⁴³ Eišiškių rajono valstybinės statistikos inspektoriaus A. Litvinovo paaiškinamasis raštelis, ten pat, f. R-363, ap. 1, b. 10389, l. 107.

⁴⁴ LSSR ministrų tarybos 1957 07 25 nutarimas Nr. 359, ten pat, f. R-754, ap. 1, b. 429, l. 73–80.

⁴⁵ Э. Ле Бурис, Полномочия советских городских властей: жилье, контроль за миграцией и градостроительство в Риге (1955–1959 гг.), *Soviet History Discussion Papers*, 2013, vol. 2, prieiga per internetą: www.perspectivia.net/.../bourhis_polnomochiia.doc.pdf [žiūrėta 2017 09 08].

Kita vykdytos migracinės politikos pasekmė – regiono gyventojų etninio mozaikiškumo plėtra. Sovietmečio pradžioje ukrainiečių ar rusų etninės grupės regione nebuvo labai gausios, laikotarpio pabaigoje jų kiekybinė padėtis buvo gerokai pakitusi. Jos sudarė keletą dešimčių tūkstančių asmenų bendruomenes. Be to, čia formavosi naujos etninės grupės (pvz., azerbaidžaniečių, uzbekų ir kt.).

Be abejo, sovietinio periodo migracijos ir socialinė ekonominė politika prisidėjo prie regiono tam tikrų vietovių depopuliacijos. Vykdamas sparčią pramonės plėtrą, žemės ūkio pertvarką (pvz., naikinant vienkiemius) kai kuriose vietovėse labai sumažėjo gyventojų (pvz., Švenčionių rajone).

Tačiau migracijos į regioną turėjo ir tam tikrų teigiamų pasekmių kai kurioms gyventojų grupėms. Po pokarinės lenkų migracijos į Lenkiją regione labai sumažėjo lenkų kultūros, švietimo puoselėtojų. Iš dalies jų gretas papildė „proto“ migrantai, t. y. labiau išsilavinę asmenys iš kitų sovietinių respublikų, pirmiausia Baltarusijos, Ukrainos, Rusijos, Latvijos. Jie įsidarbino Vilniaus krašto lenkų mokyklose, bibliotekose, kultūros klubuose, laikraščių redakcijose. Tokiu būdu lenkų organizacinis gyvenimas sustiprėjo, silpniau reišėsi asimiliacijos procesai. Iškalbingas Baltarusijos ir Lietuvos lenkų bendruomenių pavyzdys. 1989 m. tik apie 14 proc. BSSR gyvenusių lenkų gimtąja kalba įvardijo lenkų kalbą⁴⁶. Lietuvoje tokių asmenų buvo 85 proc.⁴⁷

Išvados

Po sovietinės reokupacijos 1944 m. Lietuva ir jos gyventojai buvo įtraukti į bendros visai SSSR migracinės politikos įgyvendinimą. Nagrinėjamu laikotarpiu ji vyko keliais etapais: nuo migracinių procesų varžymo, griežtos kontrolės (stalinizmo etapas) iki jų liberalizavimo (1954–1989 m.).

1944–1989 m. vykdydama atitinkamą migracinę politiką sovietinė valdžia turėjo tokius uždavinius: 1) politiniai tikslai – okupuotų teritorijų, tarp jų ir Lietuvos, sklaidi sovietizacija ir jai trukdančių priešasčių šalinimas (sovietinei valdžiai nepritariančių ir oponuojančių gyventojų įkalinimas, tremtis, perkėlimas, politiškai patikimų kadrų iš kitų respublikų siuntimas į Lietuvą ir kt.). Realizuojant šiuos tikslus organizuotos priverstinės migracijos, kurios itin plačiai taikytos 1944–1953 m.; 2) XX a. šeštą–deimtą dešimtmetį migracijos politikoje pasukama į socialinių ekonominių tikslų įgyvendinimą. Organizuotomis migracijomis buvo intensyvinama Rusijos, Kazachstano, Ukrainos ir kt. regionų industrializacija ir žemės ūkio plėtra. Lietuvos gyventojai tapo tokių

⁴⁶ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001, s. 239.

⁴⁷ *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, t. 1, Vilnius, 1991, p. 245.

migracijų dalyviais, vyko dirbti į kitų SSSR regionų statybos, transporto, miškų ir žemės ūkio objektus. Per darbo migracijas iš Lietuvos buvo išsiųsta apie 75 tūkst. asmenų. Tačiau į sparčiai plėtojamą Lietuvos pramonę ir transportą įsiliejo tūkstančiai kitų respublikų gyventojų.

Sovietų migracinių akcijų realizavimas nulėmė labai intensyvių gyventojų judėjimą Vilniaus krašte. Įgyvendinant SSSR vakarinių pakraščių homogenizacijos planą, Rytų ir Pietryčių Lietuvoje vyko masinės gyventojų migracijos. Pagal susitarimą su komunistinės Lenkijos atstovais, 1944–1947 m. į Lenkiją iš šio regiono išvyko apie 170 tūkst. asmenų. Atsiradusį demografinį vakuumą užpildė kitų Lietuvos vietų ir sovietinių respublikų (Rusijos, Baltarusijos ir kt.) gyventojai. XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje SSSR prasidėjusi politinė liberalizacija vėl sukėlė intensyvias migracines akcijas Vilniaus krašte. Šeštame–devintame dešimtmetyje atnaujintos migracijos į Lenkiją ir Izraelį iš regiono „išplukdė“ kelias dešimtis tūkst. asmenų. Tačiau LSSR ir jos rytinė bei pietrytinė dalis sulaukė daugiau kaip 150 tūkst. atvykėlių iš kitų SSSR regionų. Pagrindinis jų tikslas buvo gyvenimas Vilniuje ir jo priemiesčiuose.

Respublikos valdžia, realizuodama Maskvos migracijų planus, stengėsi atsižvelgti į respublikos interesus, todėl pagal galimybes juos koregavo (siuntė mažiau žmonių į organizuotas darbininkų migracijas, įvedė gyventojų registracijos tam tikrose vietovėse suvaržymus, ieškojo „proto“ migrantų Vilniaus krašto reikmėms – pirmojo reikalingus pedagoginius ar žemės ūkio kadrus iš kaimyninės Baltarusijos ir kt., mažino nepageidaujamų migrantų (iš Raudonosios armijos demobilizuotų kariškių) skaičių juos „perleisdama“ kitoms respublikoms.

Nors sovietinė migracinė politika turėjo prisidėti prie etniškai mišrių regionų gausėjimo, tačiau Lietuvoje buvo pastebimos pastangos koncentruoti lietuvius respublikos ribose (buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai, organizuotų darbo migracijų dalyviai stengėsi sugrįžti į Lietuvą). Vilniaus krašto atveju dauguma regiono gyventojų vengė migruoti ne tik už Lietuvos, bet ir už regiono ribų. Tokį gyventojų sprendimą lėmė tai, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvoje buvo respublikos sostinė bei geidžiamiausia darbo ir gyvenimo vieta Vilnius. Visiškai kitaip buvo titulinių Rusijos, Ukrainos ar Baltarusijos tautų atvejais. Rusai, ukrainiečiai ir baltarusiai mielai migravo į kitas SSSR respublikas, tarp jų ir į Lietuvą.

Sovietinio laikotarpio migracijos buvo vienas esminių Vilniaus krašto etninės demografinės kaitos veiksnių. Jos nulėmė regiono kiekybinius ir kokybinius pokyčius (keitėsi miesto ir kaimo gyventojų proporcijos, etninė ir socialinė struktūra, suaktyvėjo depopuliacijos procesai ir kt.). Tačiau dėl visų radikalių politinių ar socialinių pokyčių Vilniaus kraštas sovietmečio pabaigoje tapo labiau daugiatautis nei buvo pokario metais.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, t. 1. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1991.

ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Teroras. 1940–1958 m.* Vilnius: Versus aureus, 2012.

BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Kolektyvizacijos užbaigimas Pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas. *Lietuvos istorijos metraštis. 1989 metai*, 1990, p. 65–78.

BALKYTĖ, Dalia. 1951 m. Lietuvos gyventojų trėmimų operacija „Ruduo“: deportacijos iš Eišiškių rajono. *Genocidas ir rezistencija*, 2015, nr. 2, p. 56–67.

BLUM, Alain. Did the Soviet Empire Ever Exist? *The Fall of the Soviet Empire*. New York: Distributed by Columbia University Press, 1997, p. 195–213.

BURAUŠKAITĖ, Teresė Birutė. Nukentėjusieji dėl kilmės: Lietuvos etninių vokiečių tremtis 1945 m. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 18, 2009, p. 231–251.

CLEM, Ralph S. Ethnic Factor in Contemporary Soviet Society. In: *Understanding Soviet Society*. Boston: Unwin Hyman, 1988, p. 3–29.

DAVOLIŪTĖ, Violeta. „Forgotten“ History of Soviet Deportation: The Case of Lithuanian Jews. In: *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century*. Eds. T. Balkelis, V. Davoliūtė, Leiden, Boston: Brill Rodopi, p. 179–210.

EBERHARDT, Piotr. *Przemiany narodowościowe na Litwie*. Warszawa: Przegląd Wschodni, 1997.

GRUNSKIS, Eugenijus. *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996.

IVAKHNYUK, Irina. The Russian Migration Policy and its Impact on Human Development: The Historical Perspective, *Human Development Research Paper 2009/14*, prieiga per internetą: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdrp_2009_14.pdf [žiūrėta 2017 09 15].

KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai. *Lietuvos istorijos metraštis. 1993 metai*, 1994, p. 92–105.

KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m. In: *Lietuvos rytai*. Sud. K. Garšva, L. Grumadienė. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993, p. 281–298.

Lietuvos Respublikos gyventojų demografinė statistika (tautiniu aspektu). Sud. A. Gedaminskienė, Vilnius: Valstybinis nacionalinių tyrimų centras, 1992.

MARDOSA, Jonas. Lietuvos gyvenvietės ir kaimai 1976–2006 m.: demografinis tyrimas. *Istorija*, t. 72, 2008, p. 62–70.

MEŽS, Ilmārs, *Latvieši Latvijā: etnodemogrāfisks apskats*. Rīga: Zinātne, 1994.

POTAŠENKO, Grigorijus. Rusai Lietuvoje 1944 m. liepą – 1953 m.: rusų migracijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos atmintis. In: *Lietuvos rusai XX–XXI a. pradžioje: istorija, tapatybė, atmintis*. Sud. G. Potašenko, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 741–182.

PRIKULIS, Juris. Migration and Repatriation Issues in Post-Soviet Countries: the Latvian Case, prieiga per internetą: <http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/prikulis.pdf> [žiūrėta 2017 09 05].

RUPAS, Vytautas, VAITIEKŪNAS, Stasys. *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*. Vilnius: Mintis, 1980.

SIPAVIČIENĖ, Audra. Historical Overview of International Migration Development of Lithuania. In: *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. Sud. V. Stankūnienė, Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1995, p. 91–112.

SREBRAKOWSKI, Aleksander. *Polacy w Litewskiej SSR 1944–1989*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001.

STANKŪNIENĖ, Elena, STANAITIS, Algirdas. Lietuvos kaimo gyventojų teritoriniai migracijos ypatumai (1970–1993 m.). *Geografija*, t. 31, 1995, p. 85–92.

STATIEV, Alexander. *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

STRAVINSKIENĖ, Vitalija. Demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1944–1989 m. (statistinis aspektas). *Istorija*, t. 103, 2016, nr. 3, p. 27–50.

STRAVINSKIENĖ, Vitalija. Migracijos procesų poveikis Vilniaus miesto gyventojų etniniams demografiniams pokyčiams 1944–1959 metais. *Lietuvos istorijos metraštis. 2009 metai 2*, 2010, p. 133–152.

STRAVINSKIENĖ, Vitalija. *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

STRAVINSKIENĖ, Vitalija. Wschód-Zachód: przymusowe migracje na Litwie. Doświadczenia Polaków (1944–1953). In: *Bezdomna Europa. Migracje po II wojnie światowej we współczesnych badaniach humanistów*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 2015, s. 13–27.

TRUSKA, Liudas. *Lietuva 1938–1953 metais*. Kaunas: Šviesa, 1995.

TRUSKA, Liudas. Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas. *Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai*, 1989, p. 79–90.

VAITIEKŪNAS, Stasys. Lietuvos TSR gyventojų migracija (1966–1970 m.). In: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Geografija ir geologija*, t. 9, 1972, p. 109–120.

VAITIEKŪNAS, Stasys. Lietuvos TSR kaimo gyventojų šiuolaikinės migracijos bruožai. In: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Geografija ir geologija*, t. 12, 1976, p. 137–151.

VĖLYVIS, Jonas. *Vienkiemiai Lietuvoje 1945–1989 metais*. Vilnius: UAB „Pozicija“, 2000.

БАРАБАШ, Наталья. Сельскохозяйственное переселение из БССР в 1946–1965 гг. *Гісторыя і грамадазнаўства*, 2014, № 11, с. 56–62.

БОБОХОНОВ, Рахим. Миграционные процессы в Таджикистане (XX в.) и России. *Политика и общество*, 2012, № 4, с. 137–146.

БУГАЙ, Николай. *Л. Берия – И. Сталину: „Согласно Вашему указанию...“*. Москва: АИРО-XX, 1995.

БУРИС Ле, Эрик. Полномочия советских городских властей: жилье, контроль за миграцией и градостроительство в Риге (1955–1959 гг.). *Soviet History Discussion Papers*, 2013, vol. 2, prieiga per internetą: www.perspectivia.net/.../bourhis_polnomochiia.doc.pdf [žiūrėta 2017 09 08].

ВОРОБЬЕВА, Ольга, Леонид РЫБАКОВСКИЙ, РЫБАКОВСКИЙ, Олег. *Миграционная политика России: история и современность*. Москва, 2016.

ЗАЙОНЧКОВСКАЯ, Жанна. Миграция населения СССР и России в XX веке: эволюция сквозь катаклизмы. *Проблемы прогнозирования*, 2004, № 4, с. 1–15.

ИОНЦЕВ, Владимир. *Международная миграция населения: теория и история изучения*. Москва: Диалог-МГУ, 1999.

ЗЕМСКОВ, Виктор. *Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960*. Москва: Наука, 2003.

КОЗИНА, Валерия. *Демографическая история Казахстана (конец XIX – нач. XXI вв.)*. Караганда, 2007.

КОТОВ, Виктор. *Народы союзных республик СССР. 60–80-е годы. Этнодемографические процессы*. Москва: Издательский центр Института российской истории РАН, 2001.

МУАН, Натали. Внутрисоюзные границы гражданственности: территориальное выражение дискриминации в Советском Союзе через паспортную систему. In: *Режимные люди в СССР*. Сост. Т. С Кондрагьева, А. К Соколов, Москва: РОССПЭН, 2009, с. 257–276.

ПАСКАЧЕВ, Асламбек, ВОЛОХ, Владимир, СУВОРОВА, Вера. *Государственная миграционная политика Российской Федерации в новых условиях*. Москва: Издательство «Литера», 2017.

ПОЛЯН, Павел. *Не по своей воле...: История и география принудительных миграций в СССР*. Москва: О. Г. И-Мемориал, 2001.

ПОПОВ, Василий. Паспортная система советского крепостничества, prieiga per internetą: http://magazines.russ.ru/novy_mi/1996/6/popov.html [žiūrėta 2017 05 18].

РАКАЧЕВ, Вадим. Переселенческая политика в СССР в первое послевоенное десятилетие и ее реализация на Кубани и Ставрополье. *Власть*, т. 24, 2016, № 11, с. 181–186.

РЫБАКОВСКИЙ, Леонид. *Миграция населения. Три стадии миграционного процесса*. Москва: Наука, 2001.

СОШНЕВА, Елена. Освоение целинных и залежных земель и его роль в экономической истории СССР. *Вестник СПбГУ*, сер. 5, 2007, вып. 4, с. 119–127.

СТАНКУНЕНЕ, Влада. Факторы и источники роста численности населения Вильнюса. In: *Размещение промышленности и развитие городов в Литовской ССР*. Вильнюс, 1979, с. 101–178.

ШЕВЧЕНКО, Руслан. Советская политика организованной миграции. Пример Молдавской ССР (1940–1971 гг.). Ч. I: 1940–1941, 1944–1956 гг. *Plural. History, Culture, Society*, 2016, vol. 4, no. 2, p. 46–80.

FROM RESTRICTIONS TO LIBERALIZATION: CHARACTERISTICS OF THE SOVIET MIGRATION POLICY IN VILNIUS REGION (1944–1989)

Summary

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

The article analyses manifestations of the Soviet migration policy in 1944–1989 on the macro- (Lithuania) and micro- (Vilnius region) levels as well as exhibits control mechanisms and their results on the situation in Vilnius region.

Following the second Soviet occupation of 1944, Lithuania and its citizens became part of the uniform migration policy implemented throughout the USSR. In the period under consideration migration underwent several stages: starting with the restriction and strict control of migration processes (1944–1953) to their liberalization (1954–1989). Migration related activities carried out in Lithuania during the first period for the most part were under the influence of political factors (sovietisation of the republic), whereas in the second period migration was first and foremost intended to help achieve social and economic objectives (industrialization, intensification of agriculture). The grandiose Soviet economic projects developed in the 1950s–1980s (reclamation of non-cultivated land in Kazakhstan and Russia, development of huge industrial projects in Siberia) required major labour force which was collected all around the USSR, including Lithuania and Vilnius region.

Migrations during the Soviet period were among the key factors accountable for the ethnic and demographic changes in Vilnius region. They resulted in qualitative and quantitative changes in the region (shift in the proportion of urban and rural population as well as its ethnic and social structure, intensification of depopulation processes, etc.). However, despite all the radical political and social changes, Vilnius region at the end of the Soviet era had become more multi-national than it was at the end of WWII.

Gauta 2017 m. rugsėjo mėn.
Priimta 2017 m. lapkričio mėn.

Vitalija Stravinskienė – humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotoja. Mokslinių tyrimų kryptis – etninės Lietuvos lenkų bendruomenės istorija sovietmečiu, Vilniaus miesto XX a. istorijos problematika.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108.

El. paštas: vitalija.stravinskiene@istorija.lt